

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΗΛΙΟΣ

ΑΠΟ ΤΗ «ΣΥΝΤΡΙΒΗ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΜΗΧΑΝΗΣ»
ΣΤΗΝ «ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ» ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

(Η θεωρητική τομή στο έργο του Ν. Πουλαντζά)

1. Εισαγωγή.

Το έργο του Ν. Πουλαντζά περιλαμβάνει δεκάδες δημοσιεύσεις, άρθρα, συνεντεύξεις κ.λπ., οι οποίες, όμως, στο σύνολό τους αρθρώνονται γύρω από πέντε βασικές θεωρητικές εργασίες, που εκδόθηκαν σε ισάριθμα βιβλία: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* (α' έκδοση στα γαλλικά το 1968, ελληνικά εκδ. «Θεμέλιο» 1975), *Φασισμός και δικτατορία* (1970, ελλ. εκδ. «Ολκός» 1975), *Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό* (1974, ελλ. έκδ. «Θεμέλιο» 1981), *Η κρίση των δικτατοριών* 1975, ελλ. έκδ. Παπαζήση 1975), *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* (1977, ελλ. εκδ. «Θεμέλιο» 1982).

Συνήθως οι αναφορές στο έργο του Ν. Πουλαντζά έχουν ένα κατά βάση αξιολογικό περιεχόμενο: Τονίζουν, και σωστά, την αναμφισβήτητη συμβολή του Πουλαντζά στη μαρξιστική θεωρία του κράτους, στη μελέτη των καθεστώτων έκτακτης ανάγκης, στην ανάλυση της πολιτικής πάλης των τάξεων κ.λπ., κλπ. Με τον τρόπο αυτό, όμως, το έργο του Πουλαντζά αντιμετωπίζεται ως ένα, από θεωρητική άποψη, ενιαίο σύνολο, ως μια συνεκτική θεωρία για την πολιτική βαθμίδα των καπιταλιστικών κοινωνιών και ειδικότερα για το καπιταλιστικό κράτος, για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, κ.λπ. (η «θεωρία του Πουλαντζά»), ως μια ενιαία θεωρία, λοιπόν, η οποία αναπτύχθηκε σταδιακά από τα τέλη της δεκαετίας του '60 ως τα τέλη της δεκαετίας του '70. Μια τέτοια αντιμετώπιση, όμως, παραγνωρίζει και αποσιωπά τη θεωρητική τομή που συντελείται στο έργο του Ν. Πουλαντζά, το αργότερο με την έκδοση της *Κρίσης των δικτατοριών* (1975), θεωρητική τομή τόσο σημαντική που, αν θέλαμε να απλουστεύσουμε και να σχηματοποιήσουμε τα πράγματα, θα έπρεπε να μιλάμε όχι για μία αλλά για δύο «θεωρίες του Πουλαντζά» αναφορικά με το καπιταλιστικό κράτος.

Τη θεωρητική τομή στο έργο του Ν. Πουλαντζά είχαμε ήδη επισημάνει δέκα χρόνια πριν, σ' ένα άρθρο που γράφτηκε αμέσως μετά το θάνατό του (βλ. Μηλιός 1979). Σήμερα η τομή αυτή είναι κοινός τόπος για αρκετούς μελετητές που ασχολούνται με το περιεχόμενο των βιβλίων του Πουλαντζά, αν και κατά κανόνα η αναφορά τους σ' αυτήν αφορά μόνο την πολιτική πλευρά του ζητήματος, δηλαδή τις πολιτικές συνέπειες της τομής αυτής, ή, έστω, τις πολιτικές της αφετηρίες. Με τον τρόπο αυτό υποβαθμίζεται η θεωρητική σημασία της τομής, της θεωρητικής μεταστροφής του Πουλαντζά, και ως η (ενιαία) «θεωρία του Πουλαντζά» προβάλλονται με εκλεκτικιστικό τρόπο ορισμένες από τις θέσεις του, που κατά κανόνα προέρχονται από τη μετά το 1975 θεωρητική παραγωγή του. Χαρακτηριστικό είναι στο σημείο αυτό το ακόλουθο απόσπασμα του Bob Jessop:

«Τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Πουλαντζάς συμπλήρωσε τη διαδρομή του από τον Λενινιστικό αβανγκαρτισμό προς μιαν ιδιάζουσα εκδοχή της αριστερής πτέρυγας του Ευρωκομμουνισμού. Συμπληρώνοντας αυτήν την τροχιά ο Πουλαντζάς επηρεάστηκε ξεκάθαρα από τα πολιτικά γεγονότα και τη δική του συμμετοχή σε δραστηριότητες συνδικαλιστικές και πολιτικές. Αυτές οι επιδράσεις ενθάρρυναν τη ρήξη του με τον Αλτουσεριανό στρουκτουραλισμό, που είχε προμηθεύσει την αρχική θεωρητική πρώτη ύλη (...) Έτσι ο Πουλαντζάς γίνεται συνήγορος των φιλελεύθερων κοινοβουλευτικών μορφών και των διαδεδομένων ατομικών ελευθεριών και μοιάζει να εγκαταλείπει την αρχική του άποψη ότι η αστική δημοκρατία ήταν απλώς η θεσμική έκφραση της αστικής πολιτικής κυριαρχίας» (Jessop 1989).

Με το άρθρο αυτό θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τη θεωρητική τομή στο έργο του Ν. Πουλαντζά, η οποία με πολιτικοϊδεολογικούς όρους μπορεί να περιγραφεί (σε αντιστοιχία και με το απόσπασμα του Bob Jessop που παραθέσαμε) ως μεταστροφή από τον αλτουσεριανισμό στον Ευρωκομμουνισμό. Επιμένουμε στο ζήτημα της θεωρητικής τομής στο έργο του Ν. Πουλαντζά γιατί πιστεύουμε ότι αφορά όλους εκείνους που επιδιώκουν το προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους: οι θεωρητικοί και πολιτικοί όροι που πρόκριναν το μετασχηματισμό των θεωρητικών θέσεων του Πουλαντζά εξακολουθούν και σήμερα να τίθενται (ως εμπειρική πρώτη ύλη, ως ανοικτό ζήτημα, αλλά και ως εμπόδιο) στη μαρξιστική θεωρία και να επηρεάζουν την εξέλιξή της.

2. Οι θεωρητικές καταβολές, η πολιτική συγκυρία και η μεταστροφή

2.1 Η πρώτη περίοδος του Πουλαντζά: Με αφετηρία το έργο του Αλτουσέρ

Η θεωρητική παραγωγή του Πουλαντζά ξεκινάει σε μια εποχή που στη σκηνή του δυτικού μαρξισμού μεσουρανά η παρέμβαση του Λουί Αλτουσέρ. Όταν ο Πουλαντζάς γράφει το πρώτο βιβλίο του (*Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, 1968), έχουν ήδη κυκλοφορήσει τα περισσότερα από τα σημαντικά έργα του Αλτουσέρ (*Για τον νεαρό Μάρξ*, 1960, *Αντίφαση και επικαθορισμός*, 1962, *Τα «χειρόγραφα του 1844» του Καρλ Μαρξ*, 1962, *Σχετικά με την υλιστική διαλεκτική*, 1963, *Φρόντ και Λακάν*, 1964, *Μαρξισμός και ουμανισμός*, 1963 και 1965, *Lire le Capital: Althusser-Balibar - Rancière - Macherey - Establet*, 1965, *Philosophie et Philosophie Spontanee des Savants*, 1967).

Ο Πουλαντζάς του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* υιοθετεί τις θεωρητικές θέσεις του Αλτουσέρ και την «ανάγνωση» του έργου του Μάρξ που αυτός προτείνει. Είναι έτσι περισσότερο από προφανές η επίδραση κυρίως του *Lire le Capital* (Althusser-Balibar-Rancière-Macherey-Establet, 1965) πάνω στο πρώτο αυτό βιβλίο του Πουλαντζά: Σχετικά με την έννοια του τρόπου παραγωγής, τον ορισμό της κοινωνικής (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής) εξουσίας και ειδικότερα της πολιτικής εξουσίας, την προτεραιότητα της αντίφασης ως προς την ενότητα και συνακόλουθα της πάλης των τάξεων ως προς τη δομική και θεσμική αποκρυστάλλωση των σχέσεων εξουσίας, τον ορισμό, επομένως, των τάξεων αποκλειστικά στο εσωτερικό της πάλης των τάξεων (όχι απλώς «ομάδες ανθρώπων») με ιδιαίτερες σχέσεις με τα μέσα παραγωγής και το παραγόμενο προϊόν, αλλά φορείς ταξικών—οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών-πρακτικών), την αντίληψη της ιδεολογίας με όρους πάλης των τάξεων (και όχι «ψευδούς συνείδησης»), την κριτική του οικονομισμού (της θεωρίας των παραγωγικών δυνάμεων ως κινητήριας δύναμης της ιστορίας) και του ουμανισμού ως μορφών της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας, αλλά και ως μορφών της κυριαρχίας αυτής της ιδεολογίας πάνω στο μαρξισμό (την επιστήμη της κοινωνίας) κ.λπ.

Με βάση αυτό το θεωρητικό πλαίσιο ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* το καπιταλιστικό κράτος ως το κέντρο άσκησης της αστικής πολιτικής εξουσίας και συνακόλουθα ως τον παράγοντα πολιτικής συμπύκνωσης και ενοποίησης της συνολικής (οικονομικής - πολιτικής - ιδεολογικής) κεφαλαιοκρατικής εξουσίας πάνω στην εργατική τάξη και τις άλλες λαϊκές τάξεις. Για να λειτουργήσει ως

ο «οργανωτής» της ενότητας του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού (ενοποίηση των κυρίαρχων τάξεων και ενοποίηση όλης της κοινωνίας στη βάση αυτών των συνολικών κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων) το καπιταλιστικό κράτος διατηρεί ως ιδιαίτερη κοινωνική δομή και λειτουργία μία χαρακτηριστική σχετική αυτονομία από την οικονομική βαθμίδα του κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και από τα ιδιαίτερα συμφέροντα των επιμέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων. Συγχρόνως, όμως, παρεμβαίνει, αναγκαστικά, το κράτος αυτό τόσο στην οικονομική βαθμίδα ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, όσο και την ιδεολογική του βαθμίδα (για την απόκρυψη ακριβώς των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας), ενώ οι θεσμοί και οι λειτουργίες του διαπερνώνται πέρα για πέρα από την πάλη των τάξεων. Σε αναφορά με τις θέσεις αυτές ο Πουλαντζάς έχει την ευκαιρία να επιμεινεί στην ανάλυση των τάξεων, στις ταξικές μερίδες και στρώματα, στις κοινωνικές κατηγορίες, στη γραφειοκρατία και τις ελίτ, στο απολυταρχικό κράτος και τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, στην περιοδολόγηση του καπιταλιστικού κράτους.

Με υπόβαθρο, λοιπόν, τις θεωρητικές θέσεις του Αλτουσέρ, ο Πουλαντζάς καταθέτει με το *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* μια σημαντική συμβολή στη μαρξιστική θεωρία για την πάλη των τάξεων στον καπιταλισμό και για το καπιταλιστικό κράτος.

Η άμεση επίδραση των απόψεων του Αλτουσέρ είναι εξίσου φανερή και στο δεύτερο χρονολογικά βιβλίο του Πουλαντζά, το *Φασισμός και δικτατορία* (1970): Στις αρχές του 1969 ο Αλτουσέρ ολοκληρώνει το δοκίμιό του, *Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους*, που δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1970 (περιοδικό *La Pensée*, No 151). Τις βασικές θέσεις που αναπτύσσονται στο δοκίμιο αυτό χρησιμοποιεί ο Πουλαντζάς για να επεκτείνει τις αναλύσεις του για το καπιταλιστικό κράτος, αλλά και να προσεγγίσει την ειδοποιό διαφορά (ως προς το κοινοβουλευτικό-αντιπροσωπευτικό κράτος) του καπιταλιστικού κράτους έκτακτης ανάγκης, και ειδικότερα του φασιστικού κράτους¹: Διάκριση ανάμεσα στον κατασταλτικό μηχανισμό και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, κλάδοι του κατασταλτικού μηχανισμού (διοίκηση, στρατός, αστυνομία,

1. Ήδη το 1969, στο τεύχος Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου του *New Left Review*, ο Πουλαντζάς είχε χρησιμοποιήσει την (ακόμα τότε αδημοσίευτη) ανάλυση του Αλτουσέρ σχετικά με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους για να ασκήσει κριτική στον R. Miliband. Βλ. *New Left Review*, τ. 58, «The Problem of the Capitalist State». Το άρθρο δημοσιεύθηκε στα ελληνικά στη συλλογή, Πουλαντζάς/Μιλίμπαντ/Φάου: *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

δικαιοσύνη κ.λπ.). Μετατόπιση του κέντρου κυριαρχίας στο εσωτερικό του κατασταλτικού κρατικού μηχανισμού από τη διοίκηση στο στρατό, στην περίπτωση στρατιωτικών δικτατοριών, από τη διοίκηση στο φασιστικό κόμμα στην περίπτωση του φασισμού. Κατάργηση της σχετικής αυτονομίας των ιδεολογικών μηχανισμών τον κυρίαρχο κατασταλτικό μηχανισμό του κράτους σ'όλες τις περιπτώσεις κράτους έκτακτης ανάγκης κλπ.

Στο ίδιο βιβλίο ο Πουλαντζάς βασίζεται επίσης στην κριτική του Αλτουσέρ στο σταλινισμό και τον οικονομισμό για να προσεγγίσει τη στρατηγική της Κομμουνιστικής Διεθνούς ενάντια στο φασισμό στην Ιταλία και τη Γερμανία του Μεσοπολέμου.

Όμως και πάλι, όπως και στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, έτσι και στο *Φασισμός και δικτατορία* ο Πουλαντζάς δεν περιορίζεται μόνο στις θεωρητικές αφητηρίες του. Προχωράει πέρα απ' αυτές στη συγκρότηση νέων θεωρητικών κατηγοριών και στην ανακάλυψη νέων αιτιακών συσχετίσεων και προσδιορισμών. Δείχνει έτσι, για παράδειγμα, ότι τα κράτη έκτακτης ανάγκης εγκαθιδρύονται στο πλαίσιο μιας ειδικής πολιτικής κρίσης, η οποία αγκαλιάζει όχι μόνο τη σχέση κυρίαρχες-κυριαρχούμενες τάξεις, αλλά και τις σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές κυρίαρχες τάξεις και μερίδες. Δείχνει, ακόμα, ότι η επιβολή ενός καθεστώτος έκτακτης ανάγκης συμπίπτει με μια ειδική φάση της πάλης των τάξεων: Μια φάση επίθεσης των κυρίαρχων τάξεων και ήττας-υποχώρησης των κυριαρχούμενων. Ταυτόχρονα, η σχέση φασισμού και μικροαστικής τάξης θα του επιτρέψει να προχωρήσει την ανάλυσή του σχετικά με την πολιτική παρουσία της τάξης αυτής στο εσωτερικό των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Τέλος, η ιστορική ανάλυση της ανόδου του φασισμού και της σύγκρουσής του με το κομμουνιστικό κίνημα, σε συνδυασμό με την αλτουσεριανή κριτική στο σταλινισμό, την οποία, όπως είπαμε, χρησιμοποιεί ο Πουλαντζάς, του επιτρέπει να διατυπώσει μια από τις πιο περιεκτικές μέχρι σήμερα μελέτες σχετικά με τις καμπές της πολιτικής γραμμής και των ιδεολογικών συντεταγμένων της Τρίτης Διεθνούς κατά το Μεσοπόλεμο, καμπές που ο Πουλαντζάς σωστά θεωρεί ως αποτελέσματα της πάλης των τάξεων.

Η επίδραση του Αλτουσέρ μπορεί να διαπιστωθεί και στα επόμενα έργα του Πουλαντζά μετά το *Φασισμός και δικτατορία*¹. Εντούτοις, δεν πρόκειται πλέον για εργασίες που αναπτύσσονται στο εσωτερικό των αλ-

1. Χαρακτηριστική είναι η ανταπάντηση του Πουλαντζά στον Μίλιμπαντ (στο: Πουλαντζάς/Μίλιμπαντ/Φάν, *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1977, σελ. 59-91, α' δημοσίευση στα αγγλικά το 1976), η οποία, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις, εμπνέεται από τη «λογική» του Στοιχεία αυτοκριτικής του Αλτουσέρ (1974, ελληνικά εκδ. «Πολύτυπο», Αθήνα 1983).

τουσεριανών αντιλήψεων—ή έστω με βάση αυτές τις αντιλήψεις— (όπως συμβαίνει με τα δυο πρώτα βιβλία του Πουλαντζά που αναφέραμε). Είτε γιατί το αντικείμενο των μετέπειτα αναλύσεων του Πουλαντζά βρίσκεται έξω από τα θεωρητικά αντικείμενα που μελέτησε ο Αλτουσέρ (π.χ. τα ζητήματα του ιμπεριαλισμού, της περιεοδολόγησης του καπιταλισμού, της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας κ.λπ. που πραγματεύεται ο Πουλαντζάς στο *Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*), είτε γιατί οι θεωρητικές και πολιτικές απόψεις του Πουλαντζά διαφοροποιούνται και αντιπαρατίθενται πλέον σ' αυτές του Αλτουσέρ και των συνεργατών του (*Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*), δεν έχουμε να κάνουμε στο εξής με μια θεωρητική παραγωγή παράλληλη προς αυτήν που ακολουθεί, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ο Λουί Αλτουσέρ.

2.2 Η τελευταία περίοδος του Πουλαντζά: Συμβολή στην ιδεολογική και πολιτική ακμή του «Ευρωκομμουνισμού»

2.2.1 Η πολιτική συγκυρία, οι εξελίξεις στο Κομμουνιστικό Κόμμα και η εσωκομματική ιδεολογική-θεωρητική αντιπαράθεση

Όταν ο Πουλαντζάς γράφει το τελευταίο βιβλίο του, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, η ευρωπαϊκή Αριστερά βρίσκεται σε μια ξεχωριστή ιστορική συγκυρία. Η άνοδος των σοσιαλιστικών κομμάτων από τη μια μεριά, αλλά και η ενίσχυση των «ευρωκομμουνιστικών κομμάτων» (δηλαδή του ιταλικού, του γαλλικού και του ισπανικού Κ.Κ.) έθεταν για πρώτη φορά μεταπολεμικά την ευρωπαϊκή Αριστερά αντιμέτωπη με το ζήτημα της κυβερνητικής εξουσίας: Μια εκλογική νίκη της Αριστεράς ήταν πλέον περισσότερο από πιθανή και αυτό έθετε επί τάπητος με νέους όρους το ζήτημα της αριστεράς στρατηγικής.

Η νέα συγκυρία είχε σαν αποτέλεσμα την ενίσχυση των κυρίαρχων χαρακτηριστικών της στρατηγικής των δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων: Του κυβερνητισμού και του μεταρρυθμισμού, δηλαδή της στρατηγικής που επαγγέλλεται τον κοινωνικό μετασχηματισμό με «μοχλό» την κυβερνητική «εξουσία» και «θεμέλιο» την αστική νομιμότητα. Με στόχο την κατοχύρωση και «εκλαίευση» αυτής της στρατηγικής, που επέτρεπε στα Κ. Κ. να προσεγγίσουν ακόμα περισσότερο την πολιτική στρατηγική των σοσιαλιστικών κομμάτων και να συγκυβερνήσουν μαζί τους, ξεκίνησε παράλληλα μια εσωτερική διαδικασία «αποσαφήνισης» της ιδεολογικής-θεωρητικής φυσιογνωμίας των δυτικών Κ.Κ., με τη ρητή απόρριψη των όποιων αναφορών σε «παρωχημένες» αναλύσεις και όρους, όρους και αναλύσεις που είχαν χάσει, έτσι κι αλλιώς, από πολύ καιρό το επαναστατικό, κοινωνικά ανατρεπτικό, περιεχόμενό τους. Στη Γαλλία η διαδικασία αυτή

πήρε ιδιαίτερα οξυμένη μορφή με αφορμή το 22ο Συνέδριο του Κ.Κ.Γ. (1976), που αποφάσισε την απόλειψη του όρου «δικτατορία του προλεταριάτου».

Στη συγκυρία αυτή τροποποιείται και ο ρόλος των μαρξιστών θεωρητικών που εντάσσονται στο κομμουνιστικό κίνημα: Η παρουσία τους, δηλαδή η θεωρητική πρακτική τους αποκτά τώρα μια ιδιαίζουσα πολιτική βαρύτητα. Για να χρησιμοποιήσουμε μια φράση του Αλτουσέρ, αν γενικά η θεωρητική παρέμβαση αποτελεί (ή μπορεί να αποτελεί) «πολιτική παρέμβαση στο χώρο της θεωρίας», στη συγκυρία που τίθεται ξανά στην ημερήσια διάταξη η θεωρητική συγκρότηση και η στρατηγική του Κομμουνιστικού Κόμματος, η θεωρητική παρέμβαση συνιστά άμεση πολιτική πρακτική.

Ο Αλτουσέρ και οι συνεργάτες του, με τις θεωρητικές θέσεις των οποίων είχε αρχικά συμπλεύσει, όπως είδαμε, ο Πουλαντζάς, αντιτάσσονται στη συντελούμενη «αποσαφήνιση» της στρατηγικής του Κ.Κ.Γ., του οποίου είναι μέλη. Όχι για να υπερασπισθούν το «πριν», δηλαδή το «σοβιετικό μαρξισμό» της σταλινικής και χρουτσοφικής περιόδου, αλλά για να δείξουν ότι ο «σοβιετικός μαρξισμός», όπως διαμορφώθηκε ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, αποτελεί ένα ιδεολογικό αμάλγαμα στο εσωτερικό του οποίου κυριαρχεί ο σκληρός πυρήνας της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας: ο οικονομισμός και ο ανθρωπισμός. Ότι, παράλληλα, η πολιτική στρατηγική της Αριστεράς δεν μπορεί να είναι νικηφόρα για την εργατική τάξη, γιατί δεν αμφισβητεί την αστική πολιτική στρατηγική, αλλά εντάσσεται σ' αυτή ως μια «προοδευτική» εκδοχή της: εντάσσεται στη στρατηγική που διασφαλίζει την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών (οικονομικών, πολιτικών, δικαιοδικών, ιδεολογικών) σχέσεων εξουσίας και μορφών¹.

1. Τις θέσεις αυτές, είχαν, βέβαια, διατυπώσει ο Αλτουσέρ και οι συνεργάτες του ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1970, χωρίς όμως τότε η θεωρητική παρέμβαση τους να συνιστά άμεση πολιτική παρέμβαση στην εσωκομματική συγκυρία. Χαρακτηριστικά το 1972 ο Αλτουσέρ επισήμαινε ότι η ιδεολογία του «παραγωγισμού» είναι κοινή σε Δύση και Ανατολή, και συνιστά τον αντίποδα της ιδεολογίας της εργατικής εξουσίας:

«Ο ανθρωπισμός παραμένει ανθρωπισμός με τους σοσιαλδημοκρατικούς του τόνους, όχι στην πάλη των τάξεων και στην κατάργησή της με την απελευθέρωση της εργατικής τάξης, αλλά στην υπεράσπιση των Δικαιωμάτων του ανθρώπου, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, δηλαδή την απελευθέρωση ή την ολοκλήρωση της «προσωπικότητας», σκέψης ή «ακέραιας». Ο οικονομισμός παραμένει οικονομισμός κάτω π.χ. από την έξαρση της ανάπτυξης των παραγωγικών Δυνάμεων, της «κοινωνικοποίησής» τους (ποιάς απ' όλες); της «επιστημονικοτεχνικής επανάστασης», της «παραγωγικότητας» κλπ. Μπορούμε όμως να κάνουμε σύγκριση: Ναι. Και ν' ανακαλύψουμε τι είναι εκείνο που επιτρέπει, πριν όπως και μετά, να προσδιορίσουμε σαν αστικό το ιδεολογικό ζευγάρι—οικονομισμός/ανθρωπισμός και τις πρακτικές του: είναι η υπεκφυγή από εκείνο που δεν συζητιέται ούτε στον οικονομικό ούτε στον ανθρωπισμό, η υπεκφυγή από τις σχέσεις παραγωγής.

Στο πλαίσιο της θεωρητικής παρέμβασης που περιγράψαμε ο Αλτουσέρ γράφει το *Τι πρέπει ν' αλλάξει στο Κομμουνιστικό Κόμμα*, (σειρά άρθρων στην «Μοντ», που δημοσιεύονται τον Απρίλιο του 1978 και εκδίδονται την ίδια χρονιά σε βιβλίο από τον Maspero, ελληνικά εκδ. «Αγώνας» 1978) και το *Μια την κρίση του μαρξισμού* (ελλ. εκδ. «Αγώνας», 1998), ο Μπαλιμπάρ εκδίδει *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου* (1976, ελλ. εκδ. «Οδυσσέας» 1978), ο Εντελμάν γράφει για *Το δίκαιο ως αστική μορφή της πολιτικής* (βλ. Αλτουσέρ/Μπαλιμπάρ/ Πουλαντζάς/ Εντελμάν *Συζήτηση για το κράτος*, εκδ. «Αγώνας» 1980), κ.λπ. Στην πολιτική και εσωκομματική συγκυρία του τέλους της δεκαετίας του 1970 η πολιτική αυτή παρέμβαση, που σχηματικά μπορεί να ονομασθεί «κριτική από τ' αριστερά» ηττήθηκε από την κυρίαρχη «ευρωκομμουνιστική» στρατηγική. Επαληθεύθηκε, όμως, νομίζω, και μάλιστα με τραγικό τρόπο, από τις εξελίξεις της επόμενης δεκαετίας: α) Την απορρόφηση του Κ. Κ. Γ. από την κυρίαρχη εκδοχή του μεταρρυθμισμού / κυβερνητισμού, το Σοσιαλιστικό Κόμμα. (Το εκλογικό ποσοστό του Κ.Κ.Γ. μειώθηκε από 22,5% το 1967 σε 20,6% το 1979, 16,4% το 1981, 11,2% το 1984, 10% το 1986 και 7% το 1988. Ανάλογη είναι και η εξέλιξη του εκλογικού ποσοστού του Κ. Κ. Ισπανίας). β) Την πολιτική κρίση των χωρών της Α-νατ. Ευρώπης, που φέρνει στην επιφάνεια την απόρριψη του «σοσιαλισμού» από τις πλατειές λαϊκές μάζες των χωρών αυτών.

Το τελευταίο βιβλίο του Πουλαντζά εντάσσεται, λοιπόν, σ' αυτή την πολιτική, ιδεολογική και εσωκομματική (στο Κ.Κ.Γ. αλλά και σε πολλά άλλα ευρωπαϊκά Κ. Κ.) συγκυρία. Επιχειρεί, δηλαδή, ακριβώς να τοποθετηθεί στα προβλήματα, τα ερωτήματα και τους πολιτικούς συσχετισμούς που θέτει αυτή η συγκυρία¹. Η διαφορά με τις αντίστοιχες παρεμβάσεις του

και την πάλη των τάξεων. (...) Η αστική τάξη, στην ιδεολογία της, καλά κάνει και παρασιωπά τις σχέσεις παραγωγής και την πάλη των τάξεων, για να εξάρει την «ανάπτυξη» και την «παραγωγικότητα» την ίδια ώρα που εξαίρει τον 'Ανθρώπο και την ελευθερία (...) Όμως, τα εργατικά Κόμματα, πριν από την Επανάσταση, ή και μετά, να παρασιωπούν (ή να ημι-παρασιωπούν) κι αυτά τις σχέσεις παραγωγής και την πάλη των τάξεων και τις συγκεκριμένες μορφές της (Λένιν: στη «μετάβαση» από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό, οι τάξεις υφίστανται, η πάλη των τάξεων υφίσταται, αλλά κάτω από νέες μορφές), για να εξάρουν εν συνδυασμό και τις παραγωγικές δυνάμεις και τον 'Ανθρώπο, αυτό είναι άλλη υπόθεση!» (Αλτουσέρ, Λ.: *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, εκδ. «Θεμελιο», 1977, σελ. 114-115).

1. Μια ανάλογη συγκυρία συζήτησης γύρω από τα ζητήματα της στρατηγικής της Αριστεράς είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία, αλλά και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες την περίοδο που κυκλοφόρησε το προτελευταίο βιβλίο του Πουλαντζά (*Η κρίση των δικτατοριών* 1975), με αφορμή την κατάρρευση των δικτατοριών στη Ν. Ευρώπη, αλλά και το πρόσφατο, τότε, πραξικόπημα στη Χιλή (1973). Και το *Η κρίση των δικτατοριών* αποτέλεσε, όπως θα δούμε, απόπειρα παρέμβαση του Πουλαντζά στην πολιτική συγκυρία της Αριστεράς.

Αλτουσέρ και των συνεργατών του είναι ότι ο Πουλαντζάς εμφανίζεται με *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, υπέρμαχος* (μιας εκδοχής) της κυρίαρχης ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής.

Ο Πουλαντζάς επιχειρεί, λοιπόν, τώρα να υπερασπισθεί μέσα από ένα δικό του θεωρητικό δρόμο τη στρατηγική των ευρωκομμουνιστικών Κ.Κ. το «δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό», την εκδοχή, δηλαδή, για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό που, στα πλαίσια του σοβιετικού μαρξισμού, είχε αρχικά (μετά το 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ) ονομαστεί «αργό, σταδιακό και ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό». Όρος για μια πολιτική παρέμβαση σ' αυτή την κατεύθυνση είναι, βέβαια, η αναθεώρηση ορισμένων από τις σημαντικότερες θέσεις, για το κράτος και την πάλη των τάξεων, που είχε αναπτύξει ή υιοθετήσει ο Πουλαντζάς στις προηγούμενες αναλύσεις του.

Υπερβαίνει τα όρια αυτού του άρθρου μια αναλυτική παρουσίαση των θέσεων που περιγράφουν τη μεταστροφή του Πουλαντζά σε σχέση με τα πρώτα του έργα. Θα περιορισθούμε να εντοπίσουμε εκείνες τις θέσεις που κατά τη γνώμη μας διαμορφώνουν μια «νέα» θεωρητική προσέγγιση στο καπιταλιστικό κράτος: «Νέα», ως προς τα πρώτα έργα του Πουλαντζά. Παλιά όσο και το «δίλημμα», μεταρρύθμιση ή επανάσταση;

2.2.2 Τα δύο τελευταία βιβλία του Πουλαντζά

Ο Πουλαντζάς ξεκινάει στο τελευταίο βιβλίο του, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* από τον ορισμό του κράτους ως «συμπύκνωση ενός ταξικού συσχετισμού δυνάμεων». Η διατύπωση αυτή είναι αναμφίβολα διαφορετούμενη:

1) Στη μια εκδοχή της, αποτελεί αναδιατύπωση των παλιότερων θέσεων που ο Πουλαντζάς είχε δανειστεί από τον Αλτουσέρ, και οι οποίες αντιλαμβάνονταν το κράτος όχι ως ένα «εργαλείο» στα χέρια της κυρίαρχης τάξης, αλλά ως την πολιτική συμπύκνωση των ταξικών σχέσεων εξουσίας. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή το κράτος διαπερνάται πέρα για πέρα από την πάλη των τάξεων και συνακόλουθα υπόκειται σε σωρεία μετασχηματισμών, ανάλογα με τις μεταβολές του πολιτικού και κοινωνικού συσχετισμού των δυνάμεων στο εσωτερικό του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, του οποίου το κράτος αποτελεί τη «συγκεφαλαίωση» και τον «επίσημο εκπρόσωπο» (Engels, *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από ουτοπία σε επιστήμη*, Μ.Ε.Υ., τόμος 19, σελ. 223).

Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο «πυρήνας» του καπιταλιστικού κράτους (δηλαδή τα θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά του: η ιεραρχική-γραφειοκρατική δομή του, η «αταξική» λειτουργία του με βάση τους κανόνες του Δικαίου και την αστική ιδεολογία του κοινού-εθνικού συμφέροντος κλπ.),

παραμένει αναλλοίωτος, όσο καιρό η καπιταλιστική πολιτική εξουσία δεν έχει ανατραπεί. Όρος επομένως για την ανατροπή της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας, για την κατάληψή της από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της είναι η ανατροπή-συντριβή του κρατικού μηχανισμού καταστολής (και ορισμένων ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών) που συμπυκνώνει ακριβώς το «δομικό πυρήνα» του αστικού κράτους, δηλαδή της αστικής πολιτικής εξουσίας. (Στη συνέχεια, φυσικά, η εδραίωση του σοσιαλισμού, δηλαδή της εργατικής εξουσίας ως μεταβατικού κοινωνικού καθεστώτος από τον καπιταλισμό προς τον κομμουνισμό απαιτεί τη «συνέχιση της επανάστασης», δηλαδή τη συνεχή επαναστατικοποίηση-ανατροπή του κρατικού μηχανισμού καταστολής αλλά και των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους —σχολείο, οικογένεια, πολιτικό σύστημα αντιπροσώπευσης, κ.λπ.—, παράλληλα με τον επαναστατικό μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων: Πρόκειται για τη διαδικασία κατάργησης της κοινωνικής εξουσίας, των ταξικών σχέσεων και διακρίσεων, για τη διαδικασία οικοδόμησης του κομμουνισμού, βλ. και Μπαλιμπάρ, Ε.: *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, εκδ. «Οδυσσέας» 1978, Πασουκάνις, Ε.: *Μαρξισμός και Δίκαιο*, εκδ. «Οδυσσέας», 1977).

Την εκδοχή αυτή υιοθετούσε ανεπιφύλακτα ο Πουλαντζάς στα πρώτα έργα του: «Να κατακτήσεις την κρατική εξουσία συντρίβοντας την κρατική μηχανή, έλεγε ο Λένιν, και αυτό τα λέει όλα», έγραφε στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* (τ. α', σελ. 131) και παρατηρούσε: «Το κράτος παρουσιάζεται σαν τόπος αποκρυπτογράφησης της ενότητας των δομών, σαν τόπος όπου μπορούσε να αντλήσουμε τη γνώση της ενότητας (...) Τέλος, πάντοτε με αυτή την έννοια, το κράτος είναι επίσης ο τόπος όπου αποκρυπτογραφείται η κατάσταση ρήξης αυτής της ενότητας: πρόκειται για το χαρακτηριστικό της διπλής εξουσίας των κρατικών δομών, που αποτελεί, όπως το έδειξε ο Λένιν, ένα από τα βασικά στοιχεία της επαναστατικής κατάστασης» (όπ. π. σελ. 63).

2) Στην άλλη εκδοχή της, η διατύπωση ότι το κράτος αποτελεί «συμπύκνωση ενός ταξικού συσχετισμού δυνάμεων» θέλει να δηλώσει την ανυπαρξία ενός τέτοιου υλικού-δομικού «πυρήνα» του καπιταλιστικού κράτους, ο οποίος προσδιορίζει τον κοινωνικό χαρακτήρα αυτού του κράτους (δηλαδή τον ταξικό χαρακτήρα των —φαινομενικά «κοινωνοφελών» ή κοινωνικά ουδέτερων— λειτουργιών του), και ο οποίος δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να καταργηθεί στο πλαίσιο της νομιμότητας και των λειτουργιών που «επιτρέπει» (δηλαδή επιτελεί) αυτό το κράτος. Υπαινίσσεται, επομένως, αυτή η εκδοχή, ότι ο μεταρρυθμισμός, δηλαδή η συνεχής τροποποίηση των λειτουργιών του κράτους (ως διαδικασία, φυσικά, που πηγαινεί παράλληλα με την τροποποίηση των ταξικών συσχετισμών δύναμης) οδηγεί στο

σοσιαλισμό, δηλαδή στη μετεξέλιξη της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας σε εργατική πολιτική εξουσία.

Βεβαίως, η εκδοχή αυτή όποτε αποφασίζει να μιλήσει συγκεκριμένα για το καπιταλιστικό κράτος και τους μηχανισμούς του (κάτι που ο Πουλαντζάς αποφεύγει επιμελώς) είναι υποχρεωμένη να θεωρήσει τα δομικά χαρακτηριστικά αυτού του κράτους ως κοινωνικά ουδέτερα, ως χαρακτηριστικά που προσήκουν σε κάθε κράτος, και τα οποία, ανάλογα με την περίπτωση (συνήθως ανάλογα με το ποιος βρίσκεται στην κυβέρνηση) αποκτούν ένα συντηρητικό-καπιταλιστικό ή ένα δημοκρατικό-σοσιαλιστικό περιεχόμενο και λειτουργία: Αφού ο μεταρρυθμισμός γνωρίζει ότι δεν μπορεί ούτε να καταργήσει την υπάρχουσα μορφή της κρατικής διοίκησης, ούτε να αμφισβητήσει τις αρχές του Δικαίου και το μηχανισμό ποινικής καταστολής, ούτε να αρνηθεί τα δομικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής λειτουργίας, ούτε να αντικαταστήσει το στρατό ή την αστυνομία με μια ριζικά διαφορετική κοινωνική ή κρατική μορφή και λειτουργία, ούτε να αμφισβητήσει την κοινωνική ιεραρχία που πηγάζει από τη διάκριση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας κ.λπ., υποχρεώνεται να ταυτίσει το σοσιαλισμό με τη «Δικαιοσύνη», τον «πλουραλισμό», το «κοινωνικό κράτος» και, φυσικά, την περίφημη «αναδιανομή του εθνικού προϊόντος», την οποία υποτίθεται ότι μπορεί να πραγματοποιήσει το κράτος αν «οδηγηθεί» σωστά από μια κυβέρνηση με αριστερή «πολιτική βούληση».

Αυτή τη δεύτερη εκδοχή για το καπιταλιστικό κράτος υιοθετεί στο τελευταίο βιβλίο του ο Πουλαντζάς, παρότι, βέβαια, παραμένει σε ένα επίπεδο αφαίρεσης που τον προφυλάσσει από το να ταυτισθεί άμεσα με όλες τις αγοραίες πολιτικές αντιλήψεις του μεταρρυθμισμού¹. «Το ζήτημα ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού τίθεται σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες», υποστηρίζει λοιπόν ο Πουλαντζάς και διευκρινίζει: «Ο δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό είναι μια μακρά διαδικασία κατά την οποία ο αγώνας των λαϊκών μαζών δεν στοχεύει στην εγκαθίδρυση μιας δυαδικής εξουσίας (...) αλλά προσανατολίζεται προς τις εσωτερικές αντιφάσεις του κράτους» (Poulantzas 1978, σελ. 236). Το απόσπασμα που παραθέσαμε είναι ενδει-

1. Εντούτοις, σ' ένα σημείο της επιχειρηματολογίας του ο Πουλαντζάς υποχρεώνεται να υποστηρίξει: «Εδώ προφανώς υπάρχει μια σειρά από κρατικές λειτουργίες, π.χ. η κοινωνική ασφάλιση, οι οποίες κατά κανένα τρόπο δεν μπορούν να αναχθούν στην πολιτική κυριαρχία» (Poulantzas 1978, σελ. 11). Στην πασίγνωστη αυτή προβληματική έχει απαντήσει επανειλημμένα η μαρξιστική ανάλυση: Κρατικές λειτουργίες όπως η εκπαίδευση ή κοινωνική ασφάλιση, κλπ. αποτελούν προϋποθέσεις και συνιστώσες της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, και ως τέτοιες εντάσσονται στους γενικούς όρους διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας. Έτσι παρότι αποτελούν αποτελέσματα της ιστορικής διαδικασίας της πάλης των τάξεων, αποτελούν επίσης σήμερα απαραίτητα στοιχεία της καπιταλιστικής «πολιτικής κυριαρχίας».

κτικό των νέων θεωρητικών αντιλήψεων του Πουλαντζά. Ας αναφέρουμε για παράδειγμα: Ο αγώνας των λαϊκών μαζών δεν «στοχεύει» προς τη μια ή την άλλη στρατηγική πρόταση. Η κίνηση των μαζών προκύπτει ως «αντικειμενική κατάσταση» («διαδικασία χωρίς Υποκείμενο και Τέλος»), Αλτουσέρ 1977, σελ. 97-102) μέσα στην εκάστοτε συγκυρία της πάλης των τάξεων. Ακόμα, η επαναστατική κατάσταση και η δυαδική εξουσία προέκυψε πάντοτε ιστορικά σαν αποτέλεσμα μιας συγκυρίας όξυνσης όλων των κοινωνικών και πολιτικών αντιφάσεων, ιδίως δε αυτών που διαπερνούν το κράτος: π.χ. κυβερνητική αστάθεια, παράλυση της διοίκησης, διάσπαση ή διάλυση του στρατού κ.λπ.

Τα πράγματα γίνονται, όμως, ακόμα πιο προβληματικά, όταν ο Πουλαντζάς εκθέτει με αναλυτικό τρόπο τις απόψεις του σχετικά με το «δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό»: «Ο δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό είναι μια μακρά διαδικασία που η πρώτη της φάση περιλαμβάνει την αμφισβήτηση της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου, όμως όχι την απότομη ανατροπή του πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων. Πράγματι, η αμφισβήτηση της ηγεμονίας του παραγωγικού κεφαλαίου προϋποθέτει μια σημαντική αλλαγή του συνολικού οικονομικού μηχανισμού, αλλά αυτός ο μετασχηματισμός δεν μπορεί σ' αυτή τη φάση να ξεπεράσει συγκεκριμένα όρια γιατί αλλιώς υπάρχει ο κίνδυνος καταστροφής της οικονομίας» (Poulantzas 1978, σελ. 183).

Για να θεμελιώσει θεωρητικά τις απόψεις του αυτές, που δεν διαφοροποιούνται σχεδόν καθόλου από τις προγραμματικές διακηρύξεις των Κομμουνιστικών Κομμάτων της Δυτ. Ευρώπης, ο Πουλαντζάς καταφεύγει σε μια διπλή ακροβασία:

α) Υποστηρίζει ότι υφίσταται ένας συγκεκριμένος τύπος «κρίσης του κράτους», που καθιστά εφικτό το «δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό»: «Υπάρχουν περισσότερα είδη πολιτικής κρίσης (...) (Σήμερα, Γ.Μ.) δεν πρόκειται ούτε για μια κρίση διπλής εξουσίας, ούτε ακόμη περισσότερο για μια κρίση που οδηγεί στο φασισμό (...) Αυτή η κρίση του κράτους ανοίγει στην Αριστερά νέες αντικειμενικές δυνατότητες για το δημοκρατικό δρόμο στο σοσιαλισμό» (Poulantzas 1978, σελ. 189).

β) Ισχυρίζεται ότι τα χαρακτηριστικά που θα προσλάβει ο «δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό» («αμφισβήτηση της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου, όμως όχι απότομη ανατροπή του πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων») κ.λπ., (βλ. παραπάνω) προκύπτουν από το γεγονός ότι ο «οικονομικός μηχανισμός του κράτους», δηλαδή ο μηχανισμός με βάση τον οποίο ασκείται η οικονομική πολιτική του κράτους, έχει αναδειχθεί σε κυρίαρχο κρατικό μηχανισμό: «Είναι αυτονόητο ότι αυτός ο οικονομικός μηχανισμός είναι σήμερα η προνομιακή έδρα της μονοπωλιακής μερίδας

που κατέχει στο συνασπισμό εξουσίας την ηγεμονία — και αυτό δεν είναι συμπτωματικό» (Poulantzas 1978, σελ. 157).

Αντί για οποιαδήποτε άλλη κριτική θα παραθέσουμε εδώ τις θέσεις που υποστήριξε ο Πουλαντζάς κατά την πρώτη περίοδο της θεωρητικής παραγωγής του σχετικά με τα ίδια ζητήματα: την πολιτική κρίση και την οικονομική πολιτική του κράτους.

α) *Σχετικά με την πολιτική κρίση*: «Αλλά δεν νομίζω ότι το πρόβλημα σήμερα στην Ευρώπη είναι: Φασισμός ή επανάσταση. Το δίλημμα τίθεται περισσότερο—κι αυτό το βλέπει κανείς πολύ καθαρά στη Γαλλία—ως επιλογή ανάμεσα σε μια νέα μορφή του 'αυταρχικού κράτους', ή μια σοσιαλδημοκρατική 'λύση'. Η πολιτική κρίση δεν είναι ακόμα τόσο ώριμη και δεν έχει προχωρήσει τόσο πολύ, [ώστε οι εναλλακτικές λύσεις να είναι φασισμός ή επανάσταση]» (Poulantzas 1974, σελ. 20).

β) *Σχετικά με την οικονομική λειτουργία του κράτους* (Στους κρατικούς μηχανισμούς δεν συγκαταλέγεται και ένας «οικονομικός κρατικός μηχανισμός»): «Αυτός όμως ο οικονομικός ρόλος δεν είναι μια τεχνική ή ουδέτερη λειτουργία του κράτους, αλλά υπαγορεύεται από την ταξική πολιτική κυριαρχία. Μ' αυτήν την έννοια παίζεται πάντα με την κύρια μορφή της πολιτικής καταστολής ή της ιδεολογικής επιρροής, διαμέσου του κατασταλτικού μηχανισμού ή των ιδεολογικών μηχανισμών (...) Το να μιλάμε λοιπόν για κατασταλτικό μηχανισμό και για ιδεολογικούς κρατικούς μηχανισμούς του κράτους, δεν σημαίνει διόλου ότι το κράτος έχει μόνο κατασταλτικό ή ιδεολογικό ρόλο: και αυτή την έννοια δεν μπορούμε επίσης να προσθέσουμε σ' αυτούς τους μηχανισμούς έναν κρατικό 'οικονομικό μηχανισμό' ξέχωρο από τους άλλους—λ.χ. τον σχεδιασμό σήμερα—(...) Αυτό θα μας έκανε να πιστέψουμε ότι υπάρχουν από τη μια κατασταλτικές-ιδεολογικές πολιτικές λειτουργίες του κράτους και από την άλλη τεχνικές και ουδέτερες οικονομικές λειτουργίες του κράτους: αντίληψη εξίσου σφαλερή μ' εκείνη που θεωρεί ότι το κράτος δεν έχει παρά μόνον κατασταλτικό ή ιδεολογικό ρόλο» (Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1981, σελ. 121-122).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η πολιτική στροφή του Πουλαντζά συνοδεύεται και εδράζεται σε μια εξίσου εντυπωσιακή στροφή αναφορικά με τη θεωρία του κράτους (και συνακόλουθα αναφορικά με τη θεωρητική προσέγγιση της πάλης των τάξεων).

Η θεωρητική αυτή στροφή, (δηλαδή οι ύστερες θεωρητικές αντιλήψεις του Πουλαντζά), όσο κι αν παρουσιάζεται με καθαρή μορφή στο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εντούτοις εκδηλώνεται για πρώτη φορά στη σύντομη μπροσούρα που εξέδωσε ο Πουλαντζάς σχετικά με τις διαδικασίες μετάβασης από τη στρατιωτική δικτατορία στην κοινοβουλευτι-

κή δημοκρατία στην Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Ισπανία (*Η κρίση των δικτατοριών*, 1975).

Στη μπροσούρα αυτή ο Πουλαντζάς υποπίπτει σ' ένα θεωρητικό «λάθος», αναφορικά με το οποίο είχε στο παρελθόν (στο *Φασισμός και δικτατορία*, 1970) ασκήσει οξύτατη κριτική στη Γ' Διεθνή και ειδικότερα στον Δημητρώφ: Περιορίζει με έντεχνο τρόπο την ταξική βάση των κρατών έκτακτης ανάγκης, των στρατιωτικών δικτατοριών, (με την έννοια του ποια συμφέροντα συγκεφαλαιώνουν και διασφαλίζουν τα κράτη αυτά), σε μια μόνο μερίδα από το σύνολο της αστικής τάξης. Το «λάθος» αυτό προκύπτει αυτόματα, καθώς ο Πουλαντζάς υιοθετεί χωρίς ενδοιασμούς τη βασική προβληματική των αντιλήψεων περί «εξάρτησης» που την εποχή εκείνη μεσουρανούσαν στο εσωτερικό της Αριστεράς: Έτσι αναπαριστά τις ταξικές σχέσεις (τις τάξεις και τις ταξικές μερίδες) όχι ως στοιχεία της πάλης των τάξεων όπως αυτή κατά κύριο λόγο συγκεφαλαιώνεται στο εσωτερικό του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αλλά ως παράγωγα των διεθνών συσχετισμών. (Της παγκόσμιας οικονομίας, του διεθνούς καταμερισμού εργασίας κ. λπ. Για την κριτική των αντιλήψεων αυτών βλ. Γ. Μηλιός: *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. «Εξάντας», 1988, σελ. 13-35, 61-83 και 137-160). Με τον τρόπο αυτό δικαιώνει τη γραμμή της «εθνικής ενότητας» με βάση την οποία η παραδοσιακή Αριστερά των χωρών της Νότιας Ευρώπης προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τις δικτατορίες, αλλά και τους «κινδύνους για τη δημοκρατία», μετά την πτώση των δικτατοριών.

Με κύριο επιχείρημα, λοιπόν, αυτή την αναγόρευση των διεθνών οικονομικο-πολιτικών σχέσεων και αρθρώσεων των συγκεκριμένων χωρών, από αποτελέσματα σε «αιτίες» των εσωτερικών ταξικών σχέσεων και συσχετισμών, ο Πουλαντζάς κατασκευάζει δυο αστικές «μερίδες»: Μια «εξαρτημένη από τις ΗΠΑ», «μεταπρατική» αστική τάξη της οποίας τα συμφέροντα εκφράζει η δικτατορία, και μια προσανατολιζόμενη προς την ΕΟΚ «ενδογενή» αστική τάξη που αντιτίθεται στη δικτατορία και επιθυμεί τη δημοκρατία¹. Από εκεί και πέρα όλα προκύπτουν από μόνα τους:

«Τα δικτατορικά καθεστώτα υποστήριξαν, με εξαιρετικά δουλικό τρόπο, τα συμφέροντα της μεταπρατικής αστικής τάξης» (*Η κρίση των δικτατοριών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1975, σελ. 65). «Από την άποψη αυτή ωστόσο υπάρχει ασαφής διαφορά μεταξύ μεταπρατικής και ενδογε-

1. Στην πραγματικότητα, και σε ό,τι αφορά τουλάχιστον την ελληνική περίπτωση, ο Πουλαντζάς δεν κάνει τίποτε άλλο από το να υιοθετεί την αυθόρμητη λαϊκή-αριστερή ιδεολογία της εποχής, που κυριαρχούσε σ' όλες σχεδόν τις αριστερές οργανώσεις, και η οποία επιχειρούσε να ερμηνεύσει τις πολιτικές εξελίξεις με βάση την υποτιθέμενη σύγκρουση ανάμεσα στην «αμερικανόδουλη» και την «ευρωπαϊκόφιλη» αστική τάξη.

νούς μεταπρατικής τάξης. Η στάση της τελευταίας ήταν συνεχώς μια στρατηγική αντίθεση που απόρρεε από πραγματικές δομικές αιτίες. Αντίθετα, για τη μεταπρατική αστική τάξη επρόκειτο απλώς για μια εναλλακτική τακτική πολιτική, παράλληλα με την κύρια πολιτική υποστήριξης των καθεστώτων—μέχρι τέλους» (όπ.π. σελ. 72).

«Συγκροτήθηκε ή συγκροτείται δηλαδή μια αληθινή τακτική συμμαχία μεγάλων μερίδων της ενδογενούς αστικής τάξης και λαϊκών δυνάμεων (...) Οι βασικές αντιστασιακές οργανώσεις των λαϊκών μαζών, και ιδιαίτερα τα κομμουνιστικά κόμματα, είχαν δίκιο να δεχτούν, όπως όλα δέχτηκαν, μια συμμαχία με την ενδογενή αστική τάξη, είτε ανοιχτά διατυπωμένη, είτε πιστοποιημένη στην πράξη με συγκεκριμένο και περιορισμένο στόχο την ανατροφή και μόνο των δικτατοριών: Η απάντηση είναι αναμφίβολα καταφατική» (όπ.π., σελ. 83).

Η θεωρητική στροφή στο έργο του Ν. Πουλαντζά, συμπίπτει, λοιπόν με την απόπειρά του να λειτουργήσει άμεσα πολιτικά στο εσωτερικό της Αριστεράς. Όμως, η προσχώρηση στις κυρίαρχες αντιλήψεις στο εσωτερικό της Αριστεράς σχετικά με την πολιτική στρατηγική (ο «δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό») και οι αντίστοιχες θεωρητικές ερμηνείες και απόψεις (για το κράτος, την πάλη των τάξεων κ.λπ.) που, όπως είδαμε, συνδέονται μαζί τους, δεν μπορούν να ερμηνευθούν απλά και μόνο ως το αποτέλεσμα μιας συγκυριακής («στιγμιαίας») πολιτικής «αναγκαιότητας» ή, έστω, ενός συγκυριακού πολιτικού ομορτισμού. Πηγάζει χωρίς άλλο από τη μακρόχρονη και αντιφατική σύνδεση με πολιτικές (και ιδεολογικές) διεργασίες οι οποίες είναι αδύνατο να εντοπισθούν, ιδίως στο πλαίσιο αυτού του άρθρου. Εντούτοις, πιστεύω, ότι οι πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες που οδήγησαν στη θεωρητική μεταστροφή του Πουλαντζά δφησαν τα ίχνη τους και στα προηγούμενα έργα του, πριν την ανοικτή εκδήλωση της θεωρητικής του μεταστροφής (πριν την υπέρσχυση των «νέων» αντιλήψεων). Αυτά τα ίχνη θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε στην επόμενη παράγραφο.

3. Η αντίληψη περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού»: Μια μόνιμη πηγή αντιφάσεων στο έργο του Ν. Πουλαντζά.

Οι θέσεις με βάση τις οποίες προσπαθεί να θεμελιώσει ο ύστερος Πουλαντζάς την επίσημη («ευρωκομμουνιστική») στρατηγική της παραδοσιακής Αριστεράς θεμελιώνονται, πέρα από τις αντιλήψεις για το κράτος και την πάλη των τάξεων στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε, και σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για το «μονοπωλιακό καπιταλισμό». Θυμίζουμε χαρακτηριστικά: «Είναι αυτονόητο ότι ο οικονομικός μηχανισμός είναι

σήμερα η προνομιακή έδρα της μονοπωλιακής μερίδας που κατέχει στο συνασπισμό εξουσίας την ηγεμονία». «Ο δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό είναι μια μακρά διαδικασία που η πρώτη της φάση περιλαμβάνει την αμφισβήτηση της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου (...» (Poulantzas 1978, σελ. 157 και 183, βλ. και παραπάνω).

Η αντίληψη, όμως, αυτή για το μονοπωλιακό καπιταλισμό δεν διαμορφώνεται στο πλαίσιο της θεωρητικής στροφής του Πουλαντζά που μόλις περιγράψαμε, αλλά υπάρχει στην ίδια μορφή (αν και λιγότερο επεξεργασμένη) ήδη από το πρώτο του βιβλίο. Μάλιστα, ενώ στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* η αντίληψη αυτή κατέχει μια περιθωριακή θέση και στο *Φασισμός και δικτατορία* μια δευτερεύουσα θέση ως προς την κύρια θεωρητική ανάπτυξη και επιχειρηματολογία του συγγραφέα, στο τρίτο βιβλίο του Πουλαντζά, (*Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, 1974), η αντίληψη περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού» καθοδηγεί και διαμορφώνει την όλη ανάλυση.

Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για μια αντίληψη απόλυτα σχηματική και επιφανειακή και ως εκ τούτου ελάχιστα επιστημονική. Ο Πουλαντζάς δεν προσεγγίζει το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» ξεκινώντας από το μονοπώλιο ως κατηγορία του μεμονωμένου-ατομικού κεφαλαίου. Δεν γνωρίζει, επομένως, τους μηχανισμούς σχηματισμού μονοπωλίων και συνακόλουθα, πράγμα που αποτελεί και τη σημαντικότερη πλευρά του ζητήματος, αγνοεί ότι το μονοπώλιο δεν αποτελεί την «ουσία» του σύγχρονου καπιταλισμού, αλλά ένα πιθανό και όχι μόνιμο (δηλαδή διαρκώς δημιουργούμενο και διαλυόμενο) φαινόμενο στο εσωτερικό της διαδικασίας κεφαλαιακού ανταγωνισμού (Για την κριτική των θεωριών περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού» βλ. Μηλιός 1988, σελ. 84-114 και Μηλιός 1983). Αντιλαμβάνεται έτσι το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» ως «στάδιο στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (Πουλαντζάς 1981 σελ. 53). Αναζητά, λοιπόν, παντού και πάντα τα ιδιαίτερα συμφέροντα και την ιδιαίτερη οικονομική, πολιτική και ιδεολογική λειτουργία της «μονοπωλιακής αστικής τάξης», θεωρώντας ότι πρόκειται για ένα δομικό αποτέλεσμα της κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (κι όχι για πιθανά αποτελέσματα στο πλαίσιο μιας συγκυρίας ή ιστορικής φάσης ενός συγκεκριμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού). Ταυτίζεται, έτσι, στο σημείο αυτό, με την κύρια πλευρά των αντιλήψεων του σοβιετικού μαρξισμού, κι αυτό παρά τη σωστή κριτική του άσκησε στη σοβιετική αντίληψη περί «συγχώνευσης κρατών και μονοπωλίων σε μια νέα ποιότητα» (βλ. π.χ. Πουλαντζάς 1981, σελ. 194 κ.ε.)¹.

1. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που ο Πουλαντζάς υιοθετεί τις τριτοκοσμικές αντιλήψεις σχετικά με τις σχέσεις «μητρόπολης-περιφέρειας». Στις *Κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο*

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπενθυμίσουμε ότι η έννοια του τρόπου παραγωγής αναπαριστά την ειδοποιό διαφορά ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Ένας τρόπος παραγωγής έχει σαν βασικό θεμέλιό του τη σχέση των κοινωνικών τάξεων (αυτών που παράγουν και αυτών που ιδιοποιούνται το πλεόνασμα αυτής της παραγωγής) με τα μέσα παραγωγής (άρα και με το παραγόμενο προϊόν), χωρίς όμως να περιορίζεται σ' αυτές μόνο τις «οικονομικές» σχέσεις. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής για παράδειγμα, αποτελεί ακριβώς τον αιτιακό πυρήνα των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας (κι όχι τις κοινωνικές σχέσεις αυτές καθαυτές), τις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που ορίζουν ένα σύστημα κοινωνικής εξουσίας (μια κοινωνία), σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ως καπιταλιστικό σύστημα. Εδώ, βέβαια, εμπεριέχονται και οι πολιτικές σχέσεις εξουσίας: οι σχέσεις που συγκεφαλαιώνουν τη συνολική αστική κυριαρχία και αποτυπώνονται στη συγκεκριμένη υλικότητα της καπιταλιστικής κρατικής δομής.

Με την έννοια αυτή ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν περιοδολογείται σε φάσεις ή στάδια. Αντίθετα, περιοδολογείται σε ιστορικές φάσεις ή στάδια η εξέλιξη των συγκεκριμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (των κοινωνικών σχηματισμών στο εσωτερικό των οποίων είναι κυρίαρχος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής). Δεν έχουμε, δηλαδή, να κάνουμε με μετασχηματισμούς των εσωτερικών-αναγκαιών σχέσεων («νόμων» —Μάρξ) που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (τον «πυρήνα» των σχέσεων εξουσίας), αλλά για την παγίωση κάποιων συγκεκριμένων συσχετισμών δύναμης μέσα στην πάλη των τάξεων, που τροποποιούν τις ιστορικές μορφές της καπιταλιστικής εξουσίας: Ο βαθμός συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, η ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, οι εξωτερικές οικονομικές συναλλαγές, η διάρκεια της εργάσιμης μέρας, οι οικονομικές και αναπαραγωγικές λειτουργίες του κράτους και η αντίστοιχη διαμόρφωση των μηχανισμών του, το «κράτος πρόνοιας» και οι θεσμικές μορφές οργάνωσης της εργατικής τάξης κ.λπ. αποτελούν παράγοντες που η εξέλιξή τους σηματοδοτεί το πέρασμα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών από την πρώιμη (που σχηματικά ονομάσαμε «καπιταλισμό της απόλυτης υπεραξίας») στην ύστερη ιστορική φάση εξέλιξής τους (τη φάση του «καπιταλισμού της σχετικής

χρονο καπιταλισμό γράφει: «Οι σημερινές μορφές αυτής της εξάρτησης, δηλαδή η ανάπτυξη της υπανάπτυξης, η περιφερειακή εκβιομηχάνιση και το μπλοκάρισμα της οικονομίας, η εσωτερική εξάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων κλπ. έχουν μελετηθεί πλατιά τα τελευταία χρόνια». (Στη συνέχεια παραπέμπει σε εργασίες των Amin, Faletto, dos Santos, Marini, Cardoso κ.ά., στο: Πουλαντζάς 1981, σελ. 57). Για την κριτική των απόψεων του Πουλαντζά περί εξάρτησης βλ. Μηλιός 1988 σελ. 148-160.

υπεραξίας», βλ. Ιωακείμογλου 1987, Μηλιός 1988, σελ. 100-108). Η εξέλιξη αυτή συμπυκνώνει την ιστορική παγίωση ενός νέου ταξικού συσχετισμού των δυνάμεων στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς και όχι απλά και μόνο κάποια υποτιθέμενη μόνιμη «κυριαρχία των μονοπωλίων».

Η εμμονή του Πουλαντζά στη θέση ότι οι δομές του σύγχρονου καπιταλισμού καθορίζονται από το «μονοπωλιακό» του χαρακτήρα, ότι ακόμα αυτός ο «μονοπωλιακός καπιταλισμός» αποτελεί «στάδιο στην αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» αποδεικνύεται μόνιμη πηγή αντιφάσεων σ' όλο το έργο του. Οι αντιφάσεις αυτές είναι ιδιαίτερα έντονες στο *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, που αποτελεί δοκίμιο σχετικά με το «μονοπωλιακό καπιταλισμό», Στο πλαίσιο αυτού του άρθρου δεν είναι, βέβαια, δυνατόν να αναφερθούμε παρά μόνο σ' ορισμένες από τις αντιφάσεις αυτές, τις οποίες θεωρούμε και τις περισσότερο χαρακτηριστικές:

α) *Αντιφάσεις στον ορισμό των τάξεων:*

Ο Πουλαντζάς επιχειρεί να συναγάγει τη «νέα μικροαστική τάξη», δηλαδή, κατά κύριο λόγο, τις κατηγορίες των μισθωτών που δεν εντάσσονται στην εργατική τάξη και οι οποίες αποκτούν μεγάλη έκταση στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, από τη δομή και τη συνάρθρωση των τρόπων και μορφών παραγωγής που υφίστανται σ' αυτούς τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Επειδή όμως οι φορείς αυτοί που εντάσσονται στη «νέα μικροαστική τάξη» δεν ανάγονται στην κεφαλαιακή σχέση καθαυτή (δεν είναι ούτε καπιταλιστές ούτε εργάτες), αλλά ούτε και στη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής (δεν είναι αυταπασχολούμενοι), ο Πουλαντζάς τους θεωρεί αποτελέσματα του «μονοπωλιακού καπιταλισμού». Ας παρακολουθήσουμε την επιχειρηματολογία του στον πρώτη γραφή του πρώτου κεφαλαίου του *Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό* («Οι κοινωνικές τάξεις και η διευρυνόμενη αναπαραγωγή τους») που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά ως άρθρο το 1973 («Les classes sociales», in *L'homme et la société* No 24-24, 4-9/72):

«Εάν εξετάσει κανείς αποκλειστικά τους τρόπους παραγωγής (...), τότε περιέχει κάθε τρόπος παραγωγής δύο τάξεις (...). Όμως μια συγκεκριμένη κοινωνία, ένας συγκεκριμένος κοινωνικός σχηματισμός περιέχει περισσότερες από δυο τάξεις, και μάλιστα στο βαθμό, που συγκροτείται από περισσότερους τρόπους και μορφές παραγωγής (...). Στη σημερινή Γαλλία για παράδειγμα οι δύο κύριες τάξεις είναι η αστική τάξη και το προλεταριάτο. Ταυτόχρονα όμως υπάρχει η παραδοσιακή μικροαστική τάξη, (...) η νέα μικροαστική τάξη, η οποία εξαρτάται από τη μονοπωλιακή μορφή του καπιταλισμού (...))» (Poulantzas 1973, σελ. 16).

Όπως είναι προφανές, η «μονοπωλιακή μορφή του καπιταλισμού» δεν μπορεί να καταμετρηθεί στους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, ως διακριτοί φορείς τόσο από την εργατική τάξη όσο και από τους καπιταλιστές-ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, δεν εφευρέθηκαν κατά το λεγόμενο μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού. Εμφανίστηκαν μαζί με τη μεγάλη βιομηχανία¹.

Η αντίφαση παύει να υπάρχει αν λάβουμε υπόψη μας ότι ο (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής—στο εζής: (Κ) ΓΠ—αναφέρεται αποκλειστικά στον «πυρήνα» των σχέσεων εξουσίας, στο εσωτερικό των οποίων ορίζονται οι τάξεις. Πιο συγκεκριμένα, οι τάξεις συγκροτούνται ως αποτέλεσμα τόσο της διευρυμένης αναπαραγωγής των θέσεων (και λειτουργιών) που προσιδιάζουν στον καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, όσο και της διευρυμένης αναπαραγωγής των φορέων που θα καταλάβουν αυτές τις θέσεις. Ο ΚΤΠ αναφέρεται όμως μόνο στον πυρήνα αυτής της διαδικασίας, στην κυρίαρχη όψη της: στη διευρυμένη αναπαραγωγή των θέσεων και λειτουργιών στον κοινωνικό (καπιταλιστικό) καταμερισμό εργασίας. Εδώ πραγματικά υπάρχουν μόνο δυο ειδών κοινωνικές θέσεις και λειτουργίες: αυτές του κεφαλαίου και αυτές της εργασίας. Στους υπαρκτούς κοινωνικούς σχηματισμούς, όμως, η αστική τάξη έχει εκχωρήσει ορισμένες από τις λειτουργίες που ανάγονται στην άσκηση της εξουσίας της, δηλαδή ορισμένες από τις «λειτουργίες του κεφαλαίου» σε φορείς που δεν ανήκουν στην αστική τάξη και οι οποίοι μάλιστα υπόκεινται συχνά σε άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση (λειτουργίες που διασφαλίζουν την εξαγωγή της υπεραξίας όπως π.χ. επίβλεψη-επιτήρηση-έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, ή λειτουργία που διασφαλίζουν τη συνοχή της καπιταλιστικής εξουσίας, όπως π.χ. η κρατική καταστολή). Προϊόν της αντιφατικής αυτής όψης των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας στο εσωτερικό των υπαρκτών κοινωνικών σχηματισμών (σχηματικά: λειτουργίες του κεφαλαίου ανατίθενται σε φορείς που δεν ανήκουν στην αστική τάξη αλλά στις εκμεταλλεόμενες τάξεις) είναι η νέα μικροαστική τάξη.

Στο *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό* ο Πουλιαντζάς έχει απαλείψει τη φράση «η νέα μικροαστική τάξη, εξαρτάται από τη μονοπωλιακή μορφή του καπιταλισμού (...)», χωρίς όμως και πάλι να αποφύγει την αντιφατικότητα της ανάλυσής του. Θεωρεί ότι τη «νέα μικροαστική τάξη» αποτελούν κατά κύριο λόγο οι «μισθωτοί μη-παραγωγικοί ερ-

8. «Ότι η 'ψυχή του βιομηχανικού μας συστήματος' δεν είναι οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αλλά οι managers της βιομηχανίας, το σημείωμε ήδη ο Γιουρ», έγραφε ο Μαρξ στο Κεφάλαιο (τόμος III. σελ. 488), πολύ πριν την εποχή του λεγόμενου «μονοπωλιακού καπιταλισμού».

γαζόμενοι» (βλ. Πουλαντζάς 1981, σελ. 255 κ.ε.) στηριζόμενος σε μια λανθασμένη αντίληψη για τη διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική και τη μη παραγωγική εργασία. (Για την κριτική της λανθασμένης αυτής αντίληψης βλ. Σταμάτης 1989-α και 1989-β).

β) *Αντιφάσεις στην ανάλυση των κρατικών μηχανισμών και των σχέσεων κομματικής αντιπροσώπευσης:*

Η αντίληψη σχετικά με το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» δημιουργεί σημαντικές αντιφάσεις και στην προσπάθεια του Πουλαντζά να αναλύσει τους κρατικούς μηχανισμούς και τη λειτουργία τους. Ολόκληρες αναλύσεις, που συνάγονται σωστά από την κεφαλαιακή σχέση αναιρούνται στη συνέχεια όταν υπεισέλθει το ζήτημα του «μονοπωλιακού καπιταλισμού». Στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις για παράδειγμα*, ο Πουλαντζάς δείχνει, κατά τη γνώμη μου σωστά, ότι στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς το οικονομικό επίπεδο κατέχει όχι μόνο τον σε τελευταία ανάλυση προσδιοριστικό ρόλο, αλλά και τον κυρίαρχο ρόλο: Καθορίζει και νομιμοποιεί τις μορφές άσκησης της πολιτικής εξουσίας (βλ. Πουλαντζάς, 1975, τ. α', σελ. 36 κ.ε.). Στη συνέχεια όμως της ανάλυσης αυτής ο Πουλαντζάς θα υποστηρίξει: «Στον Κ.Τ.Π. και σ' έναν κεφαλαιοκρατικό σχηματισμό, όπου το οικονομικό στοιχείο κατέχει γενικά τον κυρίαρχο ρόλο, διαπιστώνουμε την κυριαρχία μέσα στο ιδεολογικό στοιχείο του νομικο-πολιτικού χώρου: ωστόσο πιο συγκεκριμένα (: -Γ. Μ.), στο στάδιο του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, στο οποίο ο κυρίαρχος ρόλος ανήκει στο πολιτικό στοιχείο (;-Γ. Μ.), η οικονομική ιδεολογία—που ο 'τεχοκρατισμός' είναι μια από τις όψεις του—είναι αυτή που τείνει να γίνει ο κυρίαρχος χώρος της κυρίαρχης ιδεολογίας» (Πουλαντζάς 1975 τ. β', σελ. 45).

Όμως εξίσου σχηματική και αδιέξοδη είναι και η προσπάθεια του Πουλαντζά να παρουσιάσει κάθε κρατικό μηχανισμό και κάθε αστικό κόμμα ως «έδρα» της «μονοπωλιακής», ή, αντίστοιχα, της μη μονοπωλιακής μερίδας της αστικής τάξης: Γράφει για παράδειγμα στο *Φασισμός και δικτατορία*: «Έτσι, παρά το γεγονός ότι μια τάξη ή ένα τμήμα τάξης διατηρεί, γενικά, την ηγεμονία, η πολιτική εξουσία των άλλων τάξεων ή τμημάτων που 'συμμετέχουν στο άρχον συγκρότημα' δημιουργεί διάφορες αναντιστοιχίες στους κρατικούς μηχανισμούς (...) Είναι, λοιπόν, δυνατό, μέσα στους ιδεολογικούς κρατικούς μηχανισμούς (ή σ' ορισμένους απ' αυτούς) και στον κρατικό μηχανισμό, διαφορετικές τάξεις ή τμήματα τάξεων να κατέχουν την εξουσία» (Πουλαντζάς 1975-α, σελ. 421-22). «Στις 'ομαλές' μορφές καπιταλιστικού κράτους, και στο πλαίσιο του εκλογικού, συστήματος, τα πολιτικά κόμματα είναι κρατικοί μηχανισμοί (...) Ο ιδιαίτερος ρόλος των κομμάτων στην εναλλαγή της εξουσίας παραμένει,

λίγο ή πολύ, περιορισμένος: προσδιορίζεται πάντα από την εξουσία της ηγεμονικής τάξης ή τμήματος τάξης στο σύνολο του κρατικού μηχανισμού» (Πουλαντζάς 1975-α, σελ. 446).

Ακόμα και αν αγνοήσουμε το γεγονός ότι, όπως έδειξε ο Αλτουσέρ (βλ. Αλτουσέρ, Λ.: *Σημείωση σχετικά με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους*, «Θέσεις», τ. 21/1987), τα πολιτικά κόμματα δεν αποτελούν ιδιαίτερους ιδεολογικούς μηχανισμούς, αλλά συστατικά μέρη του πολιτικού ιδεολογικού μηχανισμού του αστικού κράτους (του κοινοβουλευτικού συστήματος), ο ρόλος των κρατικών μηχανισμών και των κομμάτων δεν καθορίζει από τα ποιά «μερίδα της αστικής τάξης» κυριαρχεί στο εσωτερικό τους, αλλά από το πώς ασκείται εκεί η καπιταλιστική εξουσία πάνω στις λαϊκές τάξεις. Καθορίζεται δηλαδή από την παρουσία των λαϊκών τάξεων, μ' άλλα λόγια από την πάλη των τάξεων στο εσωτερικό των κρατικών (ιδεολογικών) μηχανισμών και των κομμάτων. Αν η θέση αυτή είναι προφανής για κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς όπως π.χ. η εκπαίδευση, ή τα μέσα ενημέρωσης, δεν είναι ίσως κατανοητή σε αναφορά με τον πολιτικό ιδεολογικό μηχανισμό (το κοινοβουλευτικό σύστημα «αντιπροσώπωσης») και ειδικότερα τα αστικά κόμματα. Στο τελευταίο αυτό ζήτημα, λοιπόν, θα επιμείνουμε.

Στο πλαίσιο του «αντιπροσωπευτικού» κοινοβουλευτικού συστήματος τα πολιτικά κόμματα αποτελούν μόνο με τη μεταφορική έννοια του όρου τους εκπροσώπους των κυρίαρχων τάξεων. Ο πραγματικός εκπρόσωπος των κυρίαρχων τάξεων είναι το αστικό κράτος ως όλον. Τα αστικά κόμματα, ή καλύτερα το αστικό κοινοβουλευτικό σύστημα αποτελεί απλώς ένα τμήμα αυτού του κράτους, επιτελεί μια επιμέρους λειτουργία στα πλαίσιά του: Την οργάνωση της λαϊκής «αντιπροσώπωσης», την αναπαραγωγή της συναίνεσης στην αστική πολιτική (και κοινωνική) κυριαρχία, μέσα από την «κοινοβουλευτικοποίηση» των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και αιτημάτων και την ενσωμάτωσή τους στα πλαίσια της αστικής-κρατικής στρατηγικής.

Το κοινοβουλευτικό «φιλτράρισμα» των διαφορετικών ταξικών πρακτικών (δηλαδή των πρακτικών όχι μόνο της αστικής τάξης και των συμμάχων της, αλλά και της εργατικής τάξης και των συμμάχων της) κάνει έτσι δυνατή την «αντιπροσώπυσή» τους μέσα στο κράτος, επιτρέπει δηλαδή τελικά την υποταγή τους στο γενικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον. Τα αστικά πολιτικά κόμματα και προγράμματα δεν διαφοροποιούνται επομένως μεταξύ τους επειδή «εκπροσωπούν» διαφορετικά τμήματα ή μερίδες των κυρίαρχων τάξεων, αλλά γιατί προωθούν και αποτυπώνουν ένα διαφορετικό τύπο «αντιπροσώπωσης» των αντιφατικών συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό του γενικού αστικού συμφέροντος.

Έτσι άλλωστε μπορούν να οριστούν και τα συμφέροντα των επιμέρους κεφαλαιοκρατικών μερίδων: ως σχετικά διαφοροποιημένες εκδοχές οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις. Η κύρια πλευρά των πραγμάτων δεν είναι όμως αυτά τα επιμέρους καπιταλιστικά συμφέροντα, αλλά η κοινοβουλευτική οργάνωση της λαϊκής «αντιπροσώπευσης» ως διαδικασία της πάλης των τάξεων. Η πολιτική παρέμβαση λοιπόν των λαϊκών τάξεων αποτελεί το καθοριστικό στοιχείο που κρίνει όχι μόνο το ποια αστική στρατηγική θα επικρατήσει, αλλά πολύ περισσότερο, πώς θα διαμορφωθεί τελικά και πώς θα διατυπωθεί η κάθε αστική στρατηγική. Αυτό μάλιστα δεν ισχύει μόνο σήμερα, με τη διαμόρφωση του τυπικού «αντιπροσωπευτικού» κοινοβουλευτικού κράτους. Ίσχυε εξίσου και κατά την περίοδο της «περιορισμένης αντιπροσώπευσης», αφού πάντοτε, ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο, η πολιτική πρακτική των κυριαρχούμενων τάξεων εγγράφεται, με περισσότερο ή λιγότερο άμεσο (άρα και «φανερό» και «προβλέψιμο») τρόπο, στο εσωτερικό του αστικού κράτους και των μηχανισμών του.

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε συμπερασματικά, ότι η οποιαδήποτε αστική στρατηγική, ανεξάρτητα από το αν έχει ως φορέα ένα συγκεκριμένο κόμμα ή εδράζεται κυρίως στο εσωτερικό κάποιου κρατικού ιδεολογικού μηχανισμού, μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο σε συνάρτηση με τον ιδιαίτερο τρόπο οργάνωσης της κυριαρχίας πάνω τις λαϊκές τάξεις, την οποία αυτή η στρατηγική προωθεί και συνεπάγεται. Έτσι, το αν σε ορισμένες περιπτώσεις μια συγκεκριμένη αστική στρατηγική συνδέεται προνομιακά με τα ιδιαίτερα συμφέροντα μιας επιμέρους αστικής μερίδας (πράγμα που δεν συμβαίνει αναγκαστικά σε κάθε περίπτωση), αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά ως ένα ειδικό αποτέλεσμα της συγκυρίας της πάλης των τάξεων: της συγκεκριμένης, δηλαδή, παρουσίας των λαϊκών τάξεων στην κοινωνία και στους κρατικούς μηχανισμούς.

Η εμμονή του Πουλαντζά, σε αντίθεση με όσα υποστηρίξαμε παραπάνω, στην αντίληψη ότι ο κάθε κρατικός μηχανισμός και το κάθε κόμμα αποτελεί την «έδρα» μιας ιδιαίτερης μερίδας του κεφαλαίου, θα τον οδηγήσει, στο τελευταίο του βιβλίο, στο να θεωρήσει ότι η Δεξιά, που κατείχε την εποχή εκείνη για αρκετές δεκαετίες, στη Γαλλία, την Ιταλία κ.λπ., την κυβερνητική εξουσία, επιτελούσε το ρόλο ενός «κρατικού κόμματος», δηλαδή, διασφάλιζε τη συνοχή του καπιταλιστικού κράτους και την ηγεμονία του «μονοπωλιακού κεφαλαίου»: «Επομένως, ένα κυρίαρχο κρατικό κόμμα γίνεται αναγκαίο, το οποίο δίπλα στο ρόλο του ως μάντλας μεταβίβασης γραφειοκρατικών αποφάσεων στη βάση, αναλαμβάνει ένα επιπλέον ρόλο, και συγκεκριμένα να ενοποιεί και να ομογενοποιεί την κρατική διοίκηση, να ελέγχει και να προωθεί τη συνοχή αμέσως στους πολλαπλούς

κλάδους και υπομηχανισμούς της (...) με την έννοια της γενικής κυβερνητικής πολιτικής, και τελικά να μεριμνά για τη νομιμότητά της απέναντι στις κορυφές του Εκτελεστικού» (Poulantzas 1978, σελ. 215).

Η απομάκρυνση αυτού του «κρατικού κόμματος» από την κυβερνητική «εξουσία» θα σήμαινε, λοιπόν, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, την απαρχή της διαδικασίας «αμφισβήτησης της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου» κ.λπ., κ.λπ.

Όμως, ας το ξαναπούμε: Όχι ένα επιμέρους κόμμα, αλλά το συνολικό κοινοβουλευτικό σύστημα προσδένει τις λαϊκές τάξεις στην «πολιτική τάξη» της καπιταλιστικής εξουσίας. Όχι ένα επιμέρους κόμμα, αλλά το καπιταλιστικό κράτος ως όλον αποτελεί το πραγματικό «κόμμα», τον πραγματικό «εκπρόσωπο» του κεφαλαίου, συμπυκνώνει πολιτικά την καπιταλιστική εξουσία. Γι' αυτό και οι «οραματισμοί», αλλά και οι απόπειρες όλων των μεταρρυθμιστικών πολιτικών φορέων, από την εποχή ακόμα του Μάρξ, να «κατακτήσουν» την κυβερνητική «εξουσία» για να μετασχηματίσουν και να «κοινωνικοποιήσουν» το κράτος, δεν απέφεραν παρά την «κρατικοποίηση» των οραματισμών και την «προσγείωση στο ρεαλισμό» των οραμάτων. Εκτός και αν ως «κοινωνικοποίηση» και μετασχηματισμό του κράτους θεωρήσουμε τη σοσιαλδημοκρατική εκδοχή της καπιταλιστικής κυριαρχίας.

Τελειώνοντας αυτή την παράγραφο αξίζει να επισημάνουμε, ότι αν η αντίληψη του Πουλαντζά σχετικά με το «μονοπωλιακό καπιταλισμό», αποτέλεσε στα πρώιμα έργα του μια μόνιμη πηγή αντιφάσεων, στο τελευταίο βιβλίο του μοιάζει να εντάσσεται με απόλυτα αρμονικό τρόπο στις «νέες» του αντιλήψεις περί κράτους, εξουσίας και «μετάβασης στο σοσιαλισμό». Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε, ότι αυτή η αντίληψη σχετικά με το «μονοπωλιακό καπιταλισμό» αποτέλεσε έναν από τους (αναμφίβολα πολλούς) πολιτικούς και ιδεολογικούς παράγοντες που οδήγησαν στη θεωρητική (και πολιτική) μεταστροφή.

Ε π ί λ ο γ ο ς

Η ανάλυση που προηγήθηκε έδειξε, πιστεύω πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι το θεωρητικό έργο του Πουλαντζά δεν είναι ενιαίο, αλλά αντίθετα χαρακτηρίζεται από μια θεωρητική τομή, η οποία συμβαδίζει με μια αντίστοιχη μεταστροφή των πολιτικών θέσεων του Πουλαντζά. Όμως, ούτε και στο πριν από τη θεωρητική τομή έργο του Πουλαντζά (πολύ περισσότερο στο μετά την τομή έργο του) λείπουν οι αντιφάσεις. Σημαίνουν μήπως όλα αυτά ότι δεν θα είχε κανένα νόημα για κάποιον μαρξιστή σήμερα να δηλώνει «πουλαντζικός»: Στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να απαντήσουμε καταφατικά.

Σημαίνει, όμως, μήπως επιπλέον μια τέτοια καταφατική απάντηση ότι το έργο του Πουλαντζά δεν έχει σήμερα πλέον ενδιαφέρον για τους μαρξιστές: Κατηγορηματικά όχι, και αυτό νομίζω πως είναι και το βασικό συμπέρασμα αυτού του άρθρου: Το έργο του Πουλαντζά θέτει τα καίρια θεωρητικά και πολιτικά ερωτήματα, στα οποία ακόμα και αν δεν απάντησε ο ίδιος με ολοκληρωμένο τρόπο, οι μαρξιστές και οι αριστεροί (το κίνημα της Αριστεράς) έχουν καθήκον να απαντήσουν.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Althusser, L./Balibar, E. (1972): *Das Kapital lesen*, Rowohlt Verlag, Reinbeck bei Hamburg.
- Αλτουσέρ, Λ. (1977): *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1977-α): *Θέσεις*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1978): *Για τον Μάρξ*, εκδ. «Γράμματα», Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1983): *Στοιχεία αυτοκριτικής*, εκδ. «Πολύτυπο», Αθήνα.
- Αλτουσέρ, Λ. (1987): *Σημείωση σχετικά με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους*, «Θέσεις», τ. 21, 10-12/87, Αθήνα.
- Ιωακείμογλου, Η. (1987): *Η αυθόρμητη κατεύθυνση των φαινομένων*; εκδ. «Αξιός», Θεσσαλονίκη.
- Jessor, B. (1989): *Η ελληνική εμπειρία του Ν. Πουλαντζά*, «Τα Νέα», 21.10.89.
- Μηλιός, Γ. (1979): *Η θεωρητική συνεισφορά του Ν. Πουλαντζά*, «Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση», τ. 8, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (1983): *Μαρξισμός ή πολιτική οικονομία του μονοπωλίου*; «Θέσεις», τ. 2, 1-3/83, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. (1983-α): *Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης περιφέρειας*, μέρος Β', «Θέσεις», τ. 5, 10-12/83, Αθήνα.
- Μηλιός Γ., (1988): *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα.
- Μπαλιμπάρ, Ε. (1978): *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα.
- Πασουκάκης, Ε. (1977): *Μαρξισμός και Δίκαιο*, εκδ. «Οδυσσέας», Αθήνα.
- Poulantzas, N. (1973): *Zum marxistischen Klassenbegriff*, Merve Verlag, Berlin/W.
- Poulantzas, N. (1974): *«Diese Krise ist nicht nur eine ökonomische Krise*, Merve Verlag, Berlin/W.

- Πουλαντζάς, Ν.: (1975-α): *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα.
- Πουλαντζάς, Ν.: (1975-β): *Φασισμός και δικτατορία* εκδ. «Ολκός», Αθήνα.
- Πουλαντζάς, Ν.: (1975-γ): *Η κρίση των δικτατοριών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Poulantzas, N. (1978): *Staatstheorie*, VSA, Hamburg. (Γερμανική έκδοση του: *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*).
- Πουλαντζάς, Ν.: (1981): *Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα.
- Πουλαντζάς/Μίλιμπαντ/Φάου (1977): *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα.
- Σταμάτης, Γ. (1989-α): *Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών νης μαρξικής πολιτικής οικονομίας*, «Θέσεις», τ. 27, 4-6/89, Αθήνα.
- Σταμάτης, Γ. (1989-β): *Η θέση της «κυκλοφορίας» στην αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος και στην παραγωγή υπεραξίας και κέρδους*, «Θέσεις», τ. 29, 10-12/89, Αθήνα.